

# Zanim nastolatek zacznie zmieniać świat. Przedsiębiorczość nastolatków (*adolescent entrepreneurship*) – systematyczny przegląd literatury

Grzegorz Simborowski\*

*Nastoletniość jest okresem wzmożonego poszukiwania własnej tożsamości i formowania swojego psychospołecznego ja. Czy szukanie swojego miejsca w świecie różni się istotnie od przedsiębiorczego eksperymentowania i identyfikowania szansy rynkowej? Celem niniejszego systematycznego przeglądu literatury było usystematyzowanie istniejącego zasobu wiedzy o przedsiębiorczości nastolatków (ang. *adolescent entrepreneurship*), wskazanie potencjalnej luki badawczej oraz istniejących trendów w badaniu przedsiębiorczości w okresie adolescencji. Uzyskane wyniki wskazują, że w oczach większości naukowców przedsiębiorczość niewiele ma wspólnego z radosnym, kreatywnym procesem tworzenia czegoś nowego, bez oglądania się na posiadane zasoby. Dorastającego człowieka należy dopiero do przedsiębiorczości przysposobić, właściwie wychować, ukształtować jego charakter i – co najważniejsze – długotrwale edukować.*

**Słowa kluczowe:** przedsiębiorczość nastolatków, przedsiębiorczość młodzieży, intencje przedsiębiorcze, edukacja przedsiębiorcza.

Nadesłany: 05.02.2021 | Zaakceptowany do druku: 15.06.2021

## **Before a teenager starts to change the world. Adolescent entrepreneurship: a systematic literature review**

*Adolescence is a period of heightened search for one's identity and formation of one's psychosocial self. Is this significantly different from entrepreneurial experimentation and identification of market opportunities? The main goal of this systematic literature review was to discover the existing body of knowledge about adolescent entrepreneurship, to identify a potential research gap, and to identify existing trends. The result indicates that in the eyes of most researchers, entrepreneurship has nothing in common with the joyful process of creating something new without looking at the resources available. They try to convince us that adolescents need to be prepared for entrepreneurship – properly nurtured, shaped and educated.*

**Keywords:** adolescent entrepreneurship, youth entrepreneurship, entrepreneurial intentions, entrepreneurial education.

**JEL:** A21, I25, L26

---

\* Grzegorz Simborowski – mgr, Wydział Zarządzania, Uniwersytet Warszawski, Polska, <http://orcid.org/0000-0002-2338-1980>.

Adres do korespondencji: Uniwersytet Warszawski, Wydział Zarządzania, ul. Szturmowa 1/3; 02-678 Warszawa.

## 1. Wprowadzenie

Jeszcze w dzieciństwie Sam Walton, założyciel Walmartu, zarabiał na swoje potrzeby, sprzedając subskrypcje czasopism, hodując króliki i gołębie, rozwoząc mleko po treningach piłki nożnej (Walton i Huey, 1993). Warren Buffet, twórca finansowej potęgi Berkshire Hathaway, zarobił swoje pierwsze pieniądze, roznosząc sąsiadom gumy do żucia firmy Wrigley i sprzedając turystom odpoczywającym na brzegu jeziora Okoboji zgrzewki Coca-Coli – wiele lat przed tym, jak stał się istotnym udziałowcem obu tych firm (Schroeder, 2008).

Ich biznesowa pasja wyprzedziła jednak rozwój edukacji przedsiębiorczej, której koncepcja narodziła się w Harvard Business School, chwilę po zakończeniu II wojny światowej (Kim i in., 2020). Być może gdyby ich dzieciństwo przypadło na czasy, w których przedsiębiorczości należało uczyć się w szkołach czy na uczelniach wyższych, nigdy nie podjęliby się wysiłku szukania wokół siebie szansy na pierwszy, skromny zarobek – nie zaufawszy dostatecznie własnej zaradności, życiowej energii i przedsiębiorczej pasji.

Przedsiębiorczy nastolatkiw istnieją, lecz czy mają swoje miejsce w dyskursie naukowym? Niniejszy artykuł jest próbą odpowiedzi na to pytanie z wykorzystaniem metody systematycznego przeglądu literatury. W ocenie autora przeglądu badanie przedsiębiorczości najmłodszych członków społeczeństwa może być zarówno szansą na rozpoznanie determinant i cech procesu przedsiębiorczego jako takiego, jak i okazją do weryfikacji i rekonceptualizacji metodyk krzewienia biznesowej zaradności wśród ludzi młodych. Przeprowadzone badania mogą więc wnieść istotny wkład do wiedzy o przedsiębiorczości, psychologii rozwojowej oraz pedagogiki.

## 2. Metodyka badania

### Cel badań

Celem niniejszego systematycznego przeglądu literatury jest usystematyzowanie istniejącego zasobu wiedzy o przedsiębiorczości nastolatków (ang. *adolescent entrepreneurship*), identyfikacja potencjalnej luki badawczej oraz istniejących trendów w badaniu nastolatków w kontekście przedsiębiorczości.

### Model badania

SPL przeprowadzony został według standardów protokołu PRISMA 2020 (Page i in., 2021), jednakże po dostosowaniu do swoistego charakteru przeglądu, wynikającego z jego problematyki. Diagram przepływu dla badania zaadaptowano z wymienionego standardu, dokonując usprawnień zapożyczonych z innych przeglądów (Barhate i Dirani, 2021; Macnamara, Hambrick i Oswald, 2014). Ustalenie tematu, kryteriów wyszukiwania i kwalifikacji badań do przeglądu na podstawie tytułów i abstraktów dokonano według opisu procedury przygotowanej przez Hensla (2020). Z uwagi na rozpiętość tematyczną uzyskanych wyników usystematyzowano je i przeanalizowano z wykorzystaniem metody macierzowej zaproponowanej przez Garrard (2017). Przyjęte modyfikacje protokołu PRISMA 2020 oceniono jako równoważnie lub bardziej rygorystyczne.

### Wstępne wyszukiwanie

Realizację przeglądu poprzedziła procedura wstępnego wyszukiwania i określania słów kluczowych. Wykazała ona brak jasno zdefiniowanego terminu naukowego opisującego zjawisko *adolescent entrepreneurship*, a ponadto ujawniła rozproszenie dostępnej literatury między różnymi dyscyplinami naukowymi – pedagogiką, socjologią, zarządzaniem, ekonomią, psychologią, naukami medycznymi. Z tej przyczyny zrezygnowano z formułowania jednoznacznego pytania badawczego na rzecz określenia decydującego kryterium kwalifikowania artykułów do przeglądu na podstawie wieku grupy badanej.

### Proces wyszukiwania

Na etapie identyfikacji źródeł wykorzystano bazy Web of Science oraz Scopus. Wyszukiwanie ograniczono do wyników badań empirycznych oraz artykułów w języku angielskim. Słowa kluczowe użyte do wyszukiwania w tytułach, abstraktach i słowach kluczowych stanowiły warianty haseł „teenage”, „teen”, „adolescent”, „adolescence”, oraz „entrepreneur”, „entrepreneurial”, „entrepreneurship” z wykorzystaniem operatorów logicznych Boole’a. Co istotne, z uwagi na ujawniony podczas procedury wstępnego wyszukiwania duży zasób badań nastolatków, który został ujęty pod szerszym znaczeniowo

hasłem „youth entrepreneurship”, włączono wyniki wyszukiwania słów „youth” and „entrepreneurship”. Zostały one połączone w zapytanie do baz z zastosowaniem operatora NEAR/1 w przypadku WoS oraz PRE/1 w przypadku Scopus.

### Proces wstępnej kwalifikacji

Wyszukane dane bibliograficzne zaimportowano i poddano automatycznemu usuwaniu duplikatów. Następnie przystąpiono do kwalifikacji na podstawie tytułów. Uzyskane wyniki poddano ocenie na podstawie zawartości abstraktów, a w przypadku, gdy średni wiek grupy badanej nie był dostatecznie precyzyjnie opisany, weryfikowano go w opisie procedury badawczej w samym artykule. W przypadku zaistnienia wątpliwości lub niedostępności artykułu na wczesnych etapach przygotowywania przeglądu stosowano zasadę ostrożności i kwalifikowano dany tytuł do etapu analizy całego tekstu wg procedury przygotowywania SPL proponowanej przez Hensla (2020).

### Kryteria włączania

Przyjęto następujące kryteria kwalifikowania badań do przeglądu:

#### W zakresie tematyki badania:

- Badanie adresuje tematykę przedsiębiorczości w powiązaniu z okresem adolescencji.
- Artykuł zawiera dane empiryczne pozyskane bezpośrednio w badaniach nastolatków.
- Grupa badana – lub jej precyzyjnie wydzielona część – składa się z osób nie starszych niż 19 lat (śr. wieku < 19 y/o, SD < 2) lub uczęszczających do szkół na poziomie nie wyższym niż K-12. W celu spełnienia tego kryterium wyeliminowano artykuły, które nie zawierały określonego w sposób bezsporny wieku osób badanych.

#### W zakresie jakości badania:

- Przeprowadzono oryginalne badania empiryczne.
- Artykuł został opublikowany w czasopiśmie recenzowanym lub procedura

badawcza została opisana w stopniu wystarczającym do ewentualnego przeprowadzenia badania replikacyjnego (warunek wyłącznie dla badań ilościowych).

### Kryteria wyłączenia

Po przeczytaniu artykułów zakwalifikowanych do końcowego etapu selekcji, a następnie przeprowadzeniu analizy i usystematyzowania danych przyjęto następujące kryteria dyskwalifikowania badań z przeglądu:

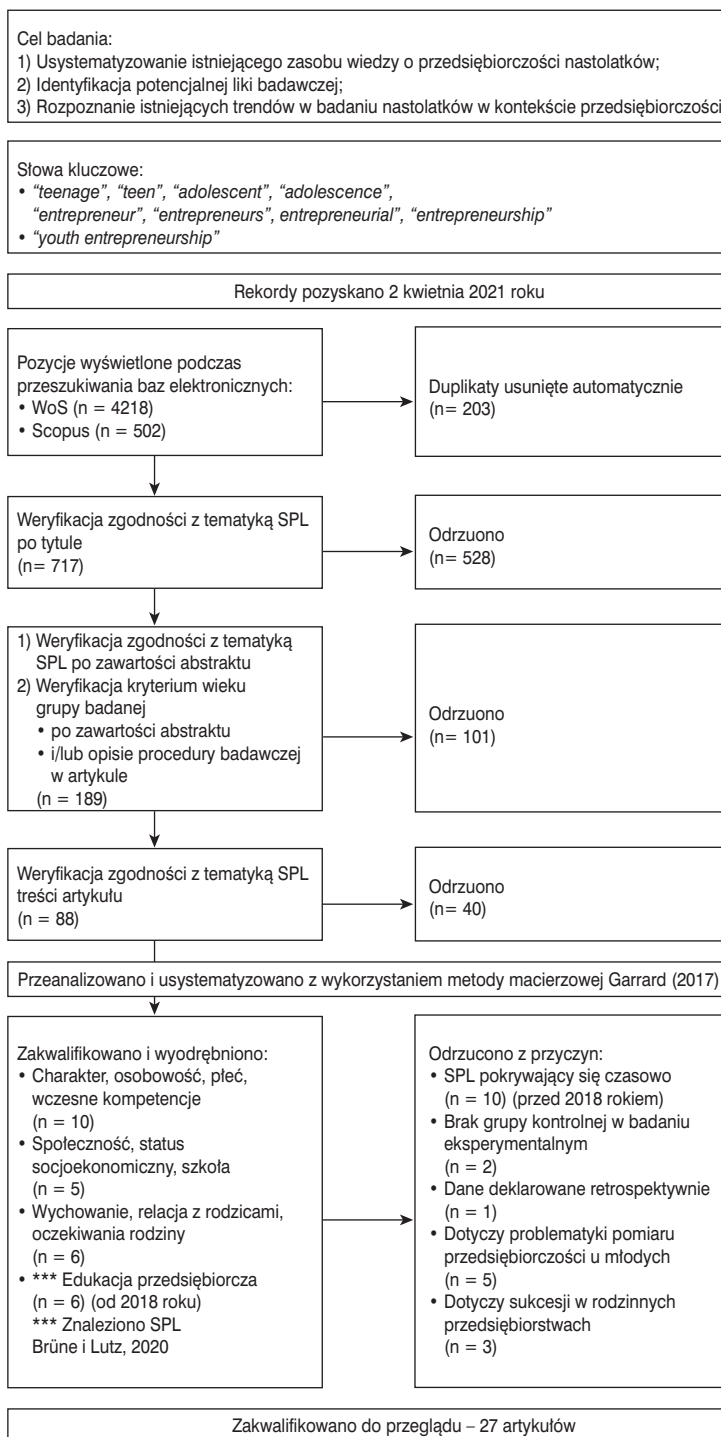
#### W zakresie tematyki badania:

- Z przeglądu usunięto artykuły o edukacji w zakresie przedsiębiorczości, które powstały w okresie objętym wykonanym uprzednio SPL autorstwa Brüne i Lutz (2020), tj. do 2017 roku włącznie (n = 10). Dokonano enumeracji późniejszych artykułów i poddano je omówieniu w ramach uzupełnienia wymienionego przeglądu.
- Wykluczono artykuły problematyzujące kwestię pomiaru poziomu przedsiębiorczości u osób nastoletnich, gdyż wymagałoby to przygotowania rozległego metakomentarza opartego także na analizie procedur z licznych edukacyjnych badań eksperymentalnych (n = 5).
- Usunięto badania dotyczące sukcesji w rodzinnych przedsiębiorstwach jako niezwiązane bezpośrednio z tematem przeglądu (n = 3).

#### W zakresie jakości badania:

- W przypadku eksperymentalnych badań uznano, że brak grupy kontrolnej dyskwalifikuje artykuł – wykonanie pretestu w przypadku dynamicznie rozwijających się nastolatków uznano za niewystarczające (n = 2).
- W przypadku badań podłużnych dane musiały być pozyskiwane były także w okresie nastoletniości – pozyskiwanie informacji o zachowaniach w młodości retrospektywnie od osób dorosłych dyskwalifikowało badanie lub jego wydzieloną część (n = 1).

Rysunek 1. Diagram przepływu dla SPL – adolescent entrepreneurship



Źródło: opracowanie własne.

### 3. Wyniki badań

#### 3.1. Charakter, osobowość, płeć, wczesne kompetencje

##### Poczucie własnej skuteczności

Wśród istotnych predyktorów przyszłej kariery przedsiębiorczej badacze wyróżniają poczucie własnej skuteczności nastolatka (Kang i Uy, 2020; Osorio Tinoco i in., 2020; Schmitt-Rodermund i Vondracek, 2002), a także pewność siebie (Dinis i in., 2013), czy wysoko oceniane przez jednostkę umiejętności organizacyjne. Co interesujące, w podłużnych badaniach estońskiego społeczeństwa wysoka samoocena tychże kompetencji – pośród cech takich jak popularność wśród znajomych, aktywność społeczna, czy działalność przed transformacją ustrojową – była jedynym czynnikiem kore-

lującym w długim okresie z posiadaniem statusu przedsiębiorcy (Titma i Soidla, 2007). W badaniach perspektyw przedsiębiorczych na grupie niemieckich uczniów szkół średnich przeprowadzonych przez Schmitt-Rodermund i Vondracek (2002) dowiedziono, że wysokie poczucie własnej skuteczności wpływa na silniejszą orientację przedsiębiorczą, niezależnie od tego, czy nastolatek jest bardziej skłonny do podejmowania wysiłku, czy też nie. W badaniach prowadzonych w Nigerii wśród uczniów sześciu szkół w mieście Ibadan wykazano, że poczucie własnej skuteczności jest częściowym mediatorem relacji między posiadaniem rozbudowanej sieci społecznej, wpływem środowiska rodzinnego, statusem socjoekonomicznym, proaktywną osobowością – a intencjami przedsiębiorczymi nastolatków (Salami, 2019).

Tabela 1. Charakter, osobowość, płeć, wczesne kompetencje – artykuły w SPL

Autorzy	Kraj	Wiek badanych	Wielkość grupy badanej	Dane
Powers i in. (2020)	USA	13–19 lat	n = 796 dysleksja = 554	pierwotne
Osorio Tinoco i in. (2020)	Kolumbia	15–17 lat	n = 643	pierwotne
Garrido-Yserte i in. (2020)	Hiszpania	16–19 lat	n = 897	pierwotne
Schmitt-Rodermund i in. (2019)	USA	od 12–13 lat	n = 672	wtórne, badania podłużne <i>Terman Longitudinal Study</i>
Obschonka i in. (2017)	Finlandia	16–17 lat 17–18 lat	n = 1615 (T1) n = 523 (T2)	pierwotne
Obschonka i in. (2013)	Szwecja	od 10 lat	n ~ 1000	wtórne, badania podłużne <i>Individual Development &amp; Adaptation</i>
Dinis i in. (2013)	Portugalia	14–15 lat	n = 74	pierwotne
Saw i Schneider (2012)	USA	od 10 klasy	n = 9070	wtórne, badania podłużne <i>High School &amp; Beyond</i>
Obschonka i in. (2012)	UK Niemcy	od 10 klasy od 14–15 lat	n = 4004 n = 243 / 47 / 178	wtórne, badania podłużne <i>British Cohort Study</i> <i>Thuringian Founder Study</i>
Schmitt-Rodermund i Vondracek (2002)	Niemcy	14–17 lat	n = 320	pierwotne
Uwzględniono również z innych części	Kang i Uy (2020); Salami (2019); Powers i in. (2020); Schmitt-Rodermund (2004); Santana Vega i in. (2016).			

Źródło: opracowanie własne.

## Dysfunkcje

Do ważnych wniosków doprowadziły badania Powers i in. (2020) przeprowadzone na amerykańskich uczniach szkół K-12 z dysleksją, z których wynika, że poczucie przedsiębiorczej skuteczności jest całkowitym mediatorem relacji między zaburzeniem a intencjami przedsiębiorczymi. Autorzy podjęli dyskusję, czy wyniki badania uczniów z dysleksją można odnosić do innych rodzajów zaburzeń i niepełnosprawności, nie dochodząc jednakże w tej sprawie do konkretnych wniosków.

## Umiejscowienie kontroli, potrzeba osiągnięć, chęć do podejmowania wysiłku

W badaniach przeprowadzonych przez Dinis i in. (2013) wśród portugalskich nastolatków nie wykazano, aby wewnętrzne poczucie kontroli wpływało na ich intencje przedsiębiorcze. Jak zauważają autorzy artykułu, jest to nieoczekiwany rezultat, niezgodny z wnioskami płynącymi z badań osób dorosłych; próba była jednak dość niewielka ( $n = 74$ ), stąd trudno mówić o jej reprezentatywności. Taką pozytywną relację z intencjami przedsiębiorczymi zaobserwowano jednak w przypadku potrzeby osiągnięć. W badaniach Osorio Tinoco i in. (2020) na grupie kolumbijskich nastolatków wykazano, że oczekiwania związane z podejmowanymi wysiłkami również są pozytywnie skorelowane z intencjami przedsiębiorczymi; badania te, mimo licznej grupy badanej, były realizowane jednak tylko w jednej szkole, stąd rezultaty należy przyjmować z pewną dozą ostrożności. W przytaczanych wcześniej badaniach niemieckich nastolatkowie chętni do podejmowania wysiłku, którzy ponadto wykazywali się sumiennnością, niskim poziomem ugodowości, wysokim poziomem otwartości na doświadczenia oraz wysokim poziomem poczucia własnej skuteczności, mieli silniej zaznaczoną orientację na przedsiębiorczość. Jednak, co interesujące, wśród grupy nastolatków mniej skłonnych do podejmowania wysiłku, w negatywny sposób wpływało na nią samozatrudnienie w rodzinie (Schmitt-Rodermund i Vondracek, 2002).

## Cechy osobowości, charakter, kompetencje

Realizowane na przestrzeni roku badania nastolatków w Finlandii dowodzą, że profil osobowości zbliżony do obserwowanego u przedsiębiorców – wysoki poziom ekstrawersji, sumienności i otwartości na

doznania oraz niski poziom neurotyczności i ugodowości – jest pozytywnie skorelowany z intencjami przedsiębiorczymi oraz przedsiębiorczą czujnością – rozumianą jako umiejętność wyszukiwania i łączenia informacji ze sobą oraz późniejszej ewaluacji rynkowej szansy. Wczesne kompetencje przedsiębiorcze – zdolności przywódcze, wysoka samoocena, kreatywność, aktywność życiowa – są częściowym mediatorem związku pomiędzy cechami osobowości a przedsiębiorczymi intencjami i biznesową czujnością. 2/3 badanych nie wzięło jednak udziału w ponownych badaniach ankietowych, co mogło doprowadzić do nadreprezentacji osób silniej zmotywowanych do nauki w końcowych wynikach (Obschonka i in., 2017). W innych badaniach wykazano natomiast, że umiejętności społeczne i popularność wśród kolegów w wieku 10 lat korelowały pozytywnie z podejmowaniem działań przedsiębiorczych, ciągłością tejże aktywności oraz zarobkami w późnej dorosłości (Obschonka i in., 2012). Co ciekawe, zgodnie z wynikami ponownej analizy danych z badań podłużnych w Szwecji, kreatywność obserwowana u nastoletnich chłopców koreluje pozytywnie z częstotnością przedsiębiorczych działań tychże mężczyzn w późnej dorosłości nie zaobserwowano jednak takiego związku dla inteligencji (Obschonka i in., 2013). Ponowna analiza badań podłużnych zebranych podczas Terman Longitudinal Study w USA wykazała, że przedsiębiorcza osobowość oraz autorytatywne rodzicielstwo wpływały dodatnio na wczesne kompetencje przedsiębiorcze u kobiet; te zaś rozwijały u badanych zainteresowanie przedsiębiorczością. Mogłoby się wydawać, że z uwagi na fakt, iż dane pozyskiwano w pierwszej połowie XX wieku, przeanalizowania wymagałby wpływ uwarunkowań historycznych i postępującej emancypacji kobiet na ich rezultat; szczególnie dlatego, że silna korelacja została zaobserwowana także pomiędzy przedsiębiorczym zatrudnieniem a pracą za wynagrodzeniem *per se* (Schmitt-Rodermund i in., 2019). Przeprowadzone współcześnie w Niemczech badania przekrojowe na dwóch grupach – nastolatków oraz przedsiębiorców – dowodzą jednak, że wpływ autorytatywnego rodzicielstwa oraz przedsiębiorczego profilu osobowości na wczesne kompetencje przedsiębiorcze jest uniwersalny (Schmitt-Rodermund, 2004).

### **Łamanie zasad, skłonność do ryzyka, tolerancja niepewności**

W przeprowadzonym przez Obschonka i in. (2013) badaniu replikacyjnym Zhang i Arvey (2009) – wykluczonego z SPL z uwagi na pozyskiwanie danych o zachowaniach w nastoletniości na podstawie retrospektywnych deklaracji osób dorosłych – wykazano, że łamanie zasad przez osoby płci męskiej w nastoletniości jest skorelowane z wyższym poziomem przedsiębiorczości w okresie dorosłości. Takiego związku nie zaobserwowano jednak dla samego nastawienia antyspołecznego, czyli mniej wyrazistej formy zachowań niepożądanych. Co istotne, takich zależności nie obserwuje się w przypadku osób płci żeńskiej. Cytowani wcześniej Dinis i in. (2013) wykazali, że skłonność do ryzyka nastolatków jest skorelowana ujemnie z intencjami przedsiębiorczymi; nie znaleźli też związków z tolerancją niepewności. Próba była jednak zbyt mała ( $n = 74$ ), aby wyciągać z niej pewne wnioski.

### **Płeć**

Badania nastolatków z Madrytu dowodzą, że nastolatki płci żeńskiej w wielu aspektach wykazują się lepszymi kompetencjami przedsiębiorczymi niż nastolatkowie. Wyróżniały się one lepszymi umiejętnościami radzenia sobie z ryzykiem, były bar-

dziej skłonne do poświęceń, miały lepsze umiejętności komunikacyjne oraz były bardziej otwarte na naukę. (Garrido-Yserte, Crecente-Romero i Gallo-Rivera, 2020). Z ponownej analizy badań podłużnych w ramach *High School and Beyond* w Stanach Zjednoczonych wynika, że uczennice szkół średnich mają niższy poziom aspiracji przedsiębiorczych niż uczniowie, podczas gdy różnic takich nie obserwowano między białymi a mniejszościami; nawet jeżeli mniejszości rzadziej posiadały własne biznesy w dorosłości. Co więcej, droga kobiet do posiadania własnego biznesu jest istotnie uzależniona od socjoekonomicznego statusu rodziny oraz osiągniętych wyników w nauce w okresie nastoletniości. Orientacja przedsiębiorcza nastolatek płci żeńskiej nie koreluje też z posiadaniem własnego biznesu w dorosłości (Saw i Schneider, 2012). Nie we wszystkich analizach obserwowano jednak statystycznie istotne relacje pomiędzy płcią a chęcią założenia własnego biznesu (Santana Vega, Gonzalez-Morales i Feliciano Garcia, 2016) – jednak jednokrotne badania ankietowe nie stanowią silnego głosu w dyskusji o wpływie różnic płciowych na przedsiębiorczość. Pomiar intencji przedsiębiorczych jako miernika biznesowej przyszłości nastolatków bywa też przez badaczy niestety nadużywany.

Tabela 2. Społeczność, status socjoekonomiczny, szkoła – artykuły w SPL

Autorzy	Kraj	Wiek badanych	Wielkość grupy badanej	Dane
Patuelli, Santarelli, i Tubadji (2020)	Włochy	15–16 lat	$n \sim 2000$	pierwotne
Salami (2019)	Nigeria	śr. wiek = 18,27 SD = 2,79	$n = 250$	pierwotne
Santana Vega, Gonzalez-Morales i Feliciano Garcia (2016)	Hiszpania	szkoła średnia	$n = 3987$	pierwotne
Schoon i Duckworth (2012)	UK	od 10 lat	$n = 6116$	wtórne, badania podłużne <i>British Birth Study</i>
Titma i Soidla (2007)	Estonia	od 17–18 lat	$n = 1231$	wtórne, badania podłużne <i>Paths of a Generation</i>
Uwzględniono również z innych części	Obschonka i in. (2013); Saw i Schneider (2012); Obschonka i in. (2012); Turner (1970); Tingey i in. (2020).			

Źródło: opracowanie własne.

### 3.2. Społeczność, status socioekonomiczny, szkoła

#### Status socioekonomiczny rodziny

Status socioekonomiczny w rodzinie nastolatka może istotnie wpływać na prawdopodobieństwo podjęcia przez niego działań przedsiębiorczych (Salami, 2019) – relację tę obserwowano niezależnie wśród chłopców (Obschonka i in., 2013) i dziewczyn (Saw i Schneider, 2012). Ponowna analiza danych podłużnych z *British Cohort Study* przeprowadzona przez Obschonka i in. (2012) wskazała jednak, że chociaż angielscy nastolatki z rodzin o wysokim statusie socioekonomicznym, mający ojców prowadzących innowacyjne biznesy, częściej zdecydowali się na samozatrudnienie w dorosłości, jednakże te czynniki nie przekładały się na późniejszą ciągłość samozatrudnienia ani na finansowy sukces. Wnioski te są jednak odmienne od wynikających z przeprowadzonej równolegle przez zespół analizy danych niemieckich z *Thuringian Founder Study*, w których dobrobyt rodziny i przedsiębiorczy status ojców wpływały pozytywnie na karierę biznesową nastolatków. Może to sugerować, że wpływ statusu socioekonomicznego rodziny na przedsiębiorczość dzieci jest istotnie zależny od czynników kulturowych albo silnie powiązany z rodzicielskim wpływem. Hipotezę tę uprawdopodobniają badania Turnera (1970), który wykazał, że synowie *white collars* i *blue collars*, niezależnie od rodzaju zamieszkiwanej społeczności czy przynależności do określonej klasy społecznej, mają zdecydowanie większą motywację do osiągnięcia sukcesów, jeżeli zajęcie ich ojców można określić jako przedsiębiorcze.

#### Wykształcenie rodziców

W badaniach Titma i Soidla (2007) wykazano, że w społeczeństwie estońskim okresu transformacji wydłużenie ścieżki edukacyjnej matki zwiększało szanse zaangażowania się potomków w działania przedsiębiorcze. Od końca pierwszej fazy transformacji w 1997 roku do końca drugiej fazy transformacji w 2004 roku liczba przedsiębiorców wśród badanych podwoiła się, a proporcja matek posiadających co najmniej profilowane wykształcenie średnie wzrosła. Odwrotną zależność zaobserwowano jednak wśród badanych kwalifikowanych jako samozatrudnieni, bowiem w kohorcie tej zwiększył się udział osób,

których rodzicielki nie posiadały średniego wykształcenia. Autorzy sugerują, że matki te zaszczyliły w swoich dzieciach silną etykę pracy, która pomogła im przetrwać rywalizację dzięki własnym wysiłkom nie przytaczają jednak dowodów na potwierdzenie tej hipotezy.

#### Kapitał społeczny

Patuelli, Santarelli i Tubadji (2020) w badaniach włoskich uczniów szkół średnich dowiedli, że kontekst lokalny – jakość i intensywność relacji z rodzicami, a także z rówieśnikami, zaufanie do nich, chęć zamieszkiwania w danym sąsiedztwie, wpływ ekonomicznych kryzysów – determinuje poziom odczuwanej niepewności u nastolatków, a niższy poziom też koreluje pozytywnie z poziomem przedsiębiorczych intencji. Wpływ wertykalnej transmisji kapitału społecznego od rodziców pełni istotną funkcję w kształtowaniu intencji przedsiębiorczych dojrzewającej jednostki, jednakże badając nastolatków o silniej wyrażonych intencjach, widzimy, że efekt relacji z rówieśnikami zaczyna odgrywać istotną rolę w jej formowaniu.

#### Wyniki w nauce, rodzaj szkoły

W badaniach uczniów szkół średnich z Wysp Kanaryjskich przeprowadzonych przez Santana Vega i in. (2016) wykazano, że pobieranie nauki w prywatnej szkole zmniejsza zainteresowanie samozatrudnieniem. Osiąganie gorszych rezultatów w nauce wpływa z kolei pozytywnie na intencje przedsiębiorcze. Schoon i Duckworth (2012) w ponownej analizie podłużnych badań ankietowych przeprowadzonych w Wielkiej Brytanii w ramach *British Birth Study* dowiedli nawet, że wysokie osiągnięcia w nauce w wieku 10 lat były powiązane negatywnie z intencjami przedsiębiorczymi chłopców w wieku nastoletniości oraz, co ciekawe, z samozatrudnieniem kobiet w dorosłości. Autorzy sugerują, że chłopcy, którzy nie radzą sobie w szkole, już we wczesnej nastoletniości formują bardziej skonkretyzowane plany na przyszłość, natomiast kobiety obierają tę ścieżkę kariery dopiero wtedy, gdy inne przestają być dla nich dostępne z powodu ich niedostatecznych rezultatów w nauce. Przetaczane wcześniej badania Saw i Schneider (2012) również pokazały negatywny wpływ osiągnięć w nauce na orientację przedsiębiorczą nastolatków, jednakże dobre rezultaty



edukacyjne nie były powiązane z mniejszym prawdopodobieństwem posiadania biznesu w dorosłości.

### Pochodzenie narodowe lub etniczne

Z wymienionych wyżej badań uczniów z Wysp Kanaryjskich (Santana Vega i in., 2016) wynika, że nastoletni migranci są częściej zainteresowani samozatrudnieniem niż Hiszpanie. Badacze domniemają, że przyczyną jest ograniczony kapitał społeczny, którego brak utrudnia młodym obywatelom dostęp do rynku pracy – muszą oni liczyć tylko na siebie. Badania Saw i Schneider (2012) dowodzą niestety, że chociaż amerykańscy nastolat-

kowie z mniejszości etnicznych są w równym stopniu zainteresowani przedsiębiorczością co biali, rzadziej posiadają własne biznesy we wczesnej dorosłości. Być może wyrównanie szans byłoby możliwe poprzez tworzenie programów edukacyjnych skierowanych do konkretnych grup etnicznych, jak uczynili to Tingey i in. (2020) w eksperymentalnym działaniu skierowanym do rdzennych mieszkańców Ameryki. Przeważnie wywołuje jednak fakt, że 1/3 jego uczestników raportowała niski poziom poczucia bezpieczeństwa żywieniowego, stąd problem edukacji przedsiębiorczej nie wydaje się w takich sytuacjach najbardziej palący.

Tabela 3. Wychowanie, relacja z rodzicami, oczekiwania – artykuły w SPL

Autorzy	Kraj	Wiek badanych	Wielkość grupy badanej	Dane
Zhu i in. (2020)	USA	śr. wiek = 14,99 SD = 1,40	n = 8984	wtórne, badania podłużne <i>National Longitudinal Survey of Youth</i>
Luis-Rico i in. (2020)	Hiszpania	śr. wiek = 17,6 SD = 1,60	n = 1633	pierwotne
Kang i Uy (2020)	Singapur	śr. wiek = 14,56 SD = 1,09	n = 291 (dzieci) n = 261 (rodzice)	pierwotne
Mungai i Velamuri (2011)	USA	8–11 lat (dzieci) 12–17 lat (nastolatki) 18–21 lat (młodzi dorośli)	n = 3383	wtórne, badania podłużne <i>Panel Study of Income Dynamics</i>
Schmitt-Rodermund (2004)	Niemcy	od 14 do 17 (uczniowie)	n = 320 (uczniowie) n = 139 (przedsiębiorcy)	pierwotne
Turner, 1970	USA	7–8 klasa	n = 193 n = 446	pierwotne
Uwzględniono również z innych części	Osorio Tinoco i in. (2020)			

Źródło: opracowanie własne.

### 3.3. Wychowanie, relacja z rodzicami, oczekiwania

#### Ekspozycja na przedsiębiorczość, samozatrudnienie rodziców

W przywołanych wcześniej badaniach Turnera (1970) w USA wykazano pozytywny wpływ samozatrudnienia ojców na

wyższe aspiracje do osiągnięcia sukcesów przez ich synów – niezależnie od tego, czy opiekunowie wykonywali pracę fizyczną, czy też umysłową. W badaniach kolumbijskich dowiedziono jednak, że wysoka ekspozycja na przedsiębiorczość może wpływać negatywnie na intencje przedsiębiorcze nastolatka – jeżeli wyraża on wysoki

poziom oczekiwania dobrych rezultatów. Odwrotny, pozytywny wpływ ekspozycji zaobserwowano w sytuacji, gdy badany uczeń miał niski poziom oczekiwań co do rezultatów swoich działań. Z tej przyczyny autorzy wyrazili opinię, że podczas projektowania programów edukacji przedsiębiorczej należy uwzględniać cechy charakterologiczne młodych osób; w przypadku jednostek o wysokim poziomie oczekiwania rezultatów kluczowe jest podkreślanie pozytywnych aspektów przedsiębiorczości – bez wskazywania jej wad (Osorio Tinoco i in., 2020). Jest to o tyle istotne, że w ponownej analizie danych podłużnych z *Study of Income Dynamics* w Stanach Zjednoczonych wykonanej przez Mungai i Velamuri (2011) wykazano, że porażka rodzica w samozatrudnieniu będzie negatywnie wpływać na skłonność jego potomstwa do przedsiębiorczości. Wpływ biznesowego niepowodzenia rodziców na intencje przedsiębiorcze dzieci obserwowany był jednak tylko w grupie najstarszych, tj. między 18. a 21. rokiem życia, a statystycznie nieistotny w przypadku dzieci młodszych. Szczęśliwie, negatywny wpływ biznesowej porażki rodziców na intencje przedsiębiorcze ich dzieci nie powodował spadku poziomu intencji przedsiębiorczych poniżej poziomu obserwowanego u opiekunów niebędących w ogóle przedsiębiorcami.

### **Wychowanie i poczucie wsparcia**

Luis-Rico i in. (2020) w ankietywnych badaniach nastolatków i ich rodziców podjęli problematykę zależności między 1) intencjami przedsiębiorczymi, 2) pragnieniem rodziny, aby ich dziecko było przedsiębiorcze, 3) a poczuciem wsparcia ze strony starszych. Przy niskim poziomie intencji przedsiębiorczych nastolatkowie deklarowali, że nie postrzegają studiów lub pracy zawodowej jako szansy na poprawę ich przyszłego losu. Co więcej, wysokie oczekiwania rodziców w takiej sytuacji nie wpływały na chęć założenia własnego biznesu nawet przy wysokim poziomie deklarowanego wsparcia. Z kolei niewielkie oczekiwania rodziny oraz brak wsparcia z jej strony powodowały, że nastolatkowie postrzegali możliwość utworzenia własnej firmy przede wszystkim jako szansę na ekonomiczną niezależność – chcieli bowiem założyć własne ognisko domowe. Co interesujące, wysoki poziom intencji przed-

siębiorczych nastolatków sprawiał, że byli oni wysoce zadowoleni z życia rodzinnego niezależnie od poziomu wsparcia otrzymywanego od rodziców. Byli zmotywowani do studiowania oraz postrzegali pracę zawodową w kategorii szansy. Wykazywali się też dużą refleksyjnością odnośnie do przedsiębiorczej kariery. Dostrzegali w niej nie tylko szansę na wcielanie własnych idei w życie, lecz także ryzyko niedostępności zasobów finansowych na start. Co zrozumiałe, bali się też ewentualnej porażki. Schmitt-Rodermund (2004) dowiodła, że autorytatywne rodzicielstwo oraz przedsiębiorczy profil osobowości nastolatka korelują dodatnio ze wczesnymi kompetencjami przedsiębiorczymi – jednak podobnie jak w badaniach hiszpańskich – zaobserwowany wpływ rodzicielskiej relacji nie był silny.

### **Relacje między rodzicami**

Pomimo prób wykazania zależności między jakością relacji małżonków a podejmowaniem działań przedsiębiorczych przez ich dzieci, nie uzyskano pewnych wyników. W analizie danych wykonanej przez zespół Zhu i in. (2020) z amerykańskich badań podłużnych *National Longitudinal Survey of Youth* dowiedziono, że relacja małżeńska ma pozytywny wpływ na poziom wsparcia dla nastolatka. Udowodniono również, że pomoc opiekunów koreluje z poziomem jego przedsiębiorczości. Nie wykazano jednak bezspornie jakiegokolwiek związku jakości małżeństwa rodziców w nastoletniości dziecka z jego późniejszymi działaniami przedsiębiorczymi.

### **Oczekiwania rodziców**

W społeczeństwie singapurskim poczucie skuteczności przedsiębiorczej badanych nastolatków było kształtowane przez subiektywnie odczuwane przez nich rodzicielskie zachęcanie do podejmowania działań. Raportowane przez dzieci zachęcanie rodziców miało wtedy nie tylko bezpośredni wpływ na motywację przedsiębiorczą jednostki, lecz również pośredni – mediodany właśnie przez poczucie skuteczności przedsiębiorczej nastolatka. Co ważne, taki wpływ był również obserwowany w przypadku zachęcania raportowanego wyłącznie przez rodziców; miał on wtedy jednak wyraźnie słabsze, wyłącznie bezpośrednio oddziaływanie na motywację przedsiębiorczą – bez dodatkowego pośredniego wpływu przez poczucie skuteczności. Auto-

rzy są zdania, że w singapurskich rodzinach, w sytuacji braku rzeczywistego wsparcia ze strony rodziców, kolektywna kultura nakazuje nastolatkom mimo woli podporządkować się przekonaniom starszych (Kang i Uy, 2020).

### 3.4. Edukacja przedsiębiorcza, wyrównywanie szans, metodyka nauczania – uzupełnienie do przeglądu Brüne i Lutz (2020)

Z uwagi na fakt, iż zidentyfikowano istniejący systematyczny przegląd literatury w tematyce szkolnej edukacji przedsięwior-

czej autorstwa Brüne i Lutz (2020), który spełnia kryteria wiekowe określone w niniejszym badaniu (poziom edukacji nie wyższy niż K-12), przytoczone zostaną wyłącznie artykuły opublikowane od roku 2018, które stanowią uzupełnienie wymienionej pracy badawczej. Z tego powodu nie dokonano analizy z podziałem na tematy poszczególnych badań, a ograniczono się wyłącznie do prezentacji ich rezultatów. Wszystkie artykuły zostały opublikowane w czasopiśmie z wynikiem SJR na poziomie co najmniej 0,337 – co pozostaje w zgodzie z kryteriami wykluczającymi przyjętymi przez autorki.

Tabela 4. Edukacja, wyrównywanie szans, metodyka nauczania – artykuły w SPL

Autorzy	Kraj	Wiek badanych	Wielkość grupy badanej	Rodzaj badania
Zidentyfikowano SPL aktualny do 2017 roku – Brüne i Lutz (2020)				
Tingey i in. (2020)	USA	13–16 lat	n = 267	eksperymentalne metody jakościowe i ilościowe
Greenberg i in. (2020)	USA	11–14 lat	n = 12	etnograficzne metody jakościowe
Bjorvatn i in. (2020)	Tanzania	śr. wiek = 17,92	n = 1023	eksperymentalne metody ilościowe
Aljaouni i in. (2020)	Jordania	7–12 klasa	n = 915	eksperymentalne metody ilościowe
Ho i in. (2018)	Singapur	śr. wiek = 14,53 SD = 1,13	n = 186	eksperymentalne metody ilościowe
Berzin, Lee i Leong (2018)	USA	16–20 lat	n = 72	eksperymentalne metody ilościowe

Źródło: opracowanie własne.

Roczne badania eksperymentalne Tingey i in. (2020), w których oceniono wpływ przygotowanego dla rdzennych mieszkańców Ameryki programu edukacji przedsiębiorczej, przyniosły interesujące rezultaty. Chociaż nie zaobserwowano wpływu programu na poziom wiedzy o planowaniu finansów, zaobserwowano wzrost poczucia bezpieczeństwa ekonomicznego wśród badanych z grupy kontrolnej. Zaobserwowano, że program rozwijał umiejętności niezbędne do rozpoczynania biznesu, jednak – co wydaje się istotniejsze – zwiększył się również psychospołeczny dobrostan badanych nastolatków i ich nastrojów. Uwierzyli także, że są w stanie radzić sobie z proble-

mami. Zacieśniła się ich więź z rodzicami i nauczycielami. Nabrali także przekonania, że szkoła może pomóc im osiągnąć ich cele. Chociaż tego rodzaju subiektywne oceny niekoniecznie mówią wiele o biznesowych perspektywach tych nastolatków, okazuje się, że programy edukacji biznesowej dla wykluczonych mniejszości etnicznych mogą mieć charakter terapeutyczny.

W swoich dwuletnich etnograficznych badaniach przeprowadzonych w USA Greenberg i in. (2020) w USA analizowały działania nastoletnich uczestników lokalnego programu rozwijania umiejętności w zakresie nauk ścisłych, technologii, inżynierii i matematyki (ang. *science*,

*technology, engineering, and mathematics*; STEM), którzy przygotowywali swój projekt na regionalne targi przedsiębiorczości dla osób młodych. Przewrotnie wykorzystali oni tę okazję do podjęcia twórczego dialogu z neoliberalizmem, ruchem makerów (ang. *maker movement*) oraz nadmierną koncentracją na rozwijaniu umiejętności ścisłych. Młodzi przedsiębiorcy przygotowali, między innymi, prototyp darmowej biblioteczki książek STEM z zestawami oświetlenia do samodzielnego złożenia, czy też koncepcję instruktażowych filmów DIY dla dzieci – w których narratorami nie byłoby wyłącznie biali mężczyźni w średnim wieku, ale także dzieci, mniejszości i kobiety. Wszystkie projekty miały mieć charakter niedochodowy lub też zawierały w swoim biznesowym modelu mechanizmy społecznej redystrybucji. Zespół badawczy w czuły sposób opisał zmagania społecznych przedsiębiorców z organizatorami konkursu i panującą na nim kulturą kapitalizmu – oraz zaskoczenie, gdy jedna z przedstawionych propozycji non profit wygrała nieoczekiwane nagrodę pieniężną.

Bjorvatn i in. (2020) w niecodziennym eksperymencie edukacyjnym w Tanzanii zweryfikowali wpływ edukacji przedsiębiorczej realizowanej poprzez telewizyjny program z gatunku *soap opera*. Uczestnicy *Ruka Juu*, drobni przedsiębiorcy z obszarów półmiejskich, rywalizowali w nim o nagrodę pieniężną. Rezultaty były zaskakująco niekorzystne. Chociaż młodzież z grupy badanej krótkoterminowo zaczęła wykazywać większe zainteresowanie przedsiębiorczością, uzyskiwała też gorsze wyniki egzaminacyjne niż młodzież z grupy kontrolnej. Autorzy tłumaczyli to faktem, iż nastolatki pragnące rozwijać karierę biznesową przestali wykazywać zainteresowanie nauką, co można było zaobserwować po ich zwiększonej absencji szkolnej. Co gorsza, dwa lata później mniej widzów programu kontynuowało edukację. Szczęśliwie, obie grupy notowały ten sam poziom samozatrudnienia po ukończeniu szkoły, co pozwala mieć nadzieję, że interwencja w grupie eksperymentalnej przynajmniej nie zmniejszyła ich szans na udaną karierę zawodową.

Aljaouni i in. (2020) dokonali oceny wpływu programu edukacji finansowej – wprowadzonego w Jordanii dla uczniów gimnazjów i liceów – na stosunek młodzieży do przedsiębiorczości. Uzyskano nieco-

dzienny rezultat w grupie badanych, którzy wzięli udział w biznesowym module programu – wykazywali oni mniej pozytywny stosunek do przedsiębiorczości niż uczniowie, którzy nie uczestniczyli w tej części inicjatywy. Autorzy zwrócili uwagę na to, że efekt obserwowany był wcześniej również w badaniach na studentach (Fretschner i Weber, 2013), stąd istnieje potrzeba wyjaśnienia tego niekorzystnego zjawiska.

Ho i in. (2018) podjęli kwestię stosowania w edukacji przedsiębiorczej aktywnych działań, do których autorzy zaliczyli staże, lekcje rozwoju produktu, prace grupowe, prezentacje projektów czy spotkania z mentorem. Mimo że wyniki wskazały na skuteczność zróżnicowanego programu, konstrukcja badania nie pozwoliła na rozstrzygnięcie, czy dodatkowe aktywności rzeczywiście są skuteczniejsze od tradycyjnego nauczania.

Berzin i in. (2018) zaproponowali wykorzystanie programu realizacji własnej inicjatywy społecznej jako metody wyrównywania szans i motywowania do przedsiębiorczości osób z mniejszości etnicznych. Na przykładzie grupy składającej się głównie z Afroamerykanów, Hiszpanów i Azjatów wykazano, że przygotowanie społecznej interwencji zwiększa wśród badanej młodzieży umiejętności menedżerskie – przewodzenia, zarządzania projektem oraz komunikowania się. Ponadto, badani pozyskiwali też finansową wiedzę, która wpływała dodatkowo na poziom ich orientacji na przyszłość.

#### 4. Dyskusja

W przedstawionych w przeglądzie artykułach przedsiębiorczość nastolatków nie jest tożsama z radosnym, kreatywnym procesem tworzenia siłą własnej młodości czegoś nowego, praktycznie z niczego, bez spoglądania się na posiadane zasoby; nie jest też identyfikowaniem nierozpoznanych wcześniej szans rynkowych, łączeniem zasobów w nowatorski, nieoczekiwany sposób, który pozwoli odpowiedzieć na rynkowe zapotrzebowanie (Schumpeter, 1934; Drucker, 1985; Timmons, Smollen i Dingee, 1985; Stevenson, Roberts i Grousbeck, 1998; Hitt i in., 2001). W ocenie autora zidentyfikowane perspektywy badawcze może cechować nadmierny dystans do istoty zjawiska, wyrażający się w przyjęciu szeroko rozumianej orientacji „determini-

stycznej” lub „pedagogicznej”. W tym znaczeniu młodego człowieka należy dopiero do przedsiębiorczości przysposobić, właściwie wychować, ukształtować jego charakter i wyedukować. Młodość jest jednak czasem, w którym w naturalny sposób rodzi się pragnienie zmieniania świata (twórcza destrukcja), a także potrzeba wyjścia naprzeciw potrzebom innych członków społeczeństwa (kształtowanie ładu rynkowego). Działania przedsiębiorcze nastolatka mogą być najszerszą próbą wzięcia odpowiedzialności za siebie i otaczającą rzeczywistość (Greenberg i in., 2020).

Zaprezentowana poniżej dyskusja, w szczególności przeprowadzone w jej ramach analizy bibliometryczne, nie obejmuje zagadnienia edukacji przedsiębiorczej w szkołach w związku z istniejącym przeglądem w tym zakresie (Brüne i Lutz, 2020) – wyjątek stanowi sytuacja, w której tematyka ta zostaje przywołana wprost.

#### **Kierunki i trendy prowadzonych badań – brak ram koncepcyjnych**

Próby wizualizacji sieci współwystępowania słów kluczowych oraz słów w abstraktach artykułów (*co-word analysis*) prowadzone z wykorzystaniem programu VOSViewer nie doprowadziły do wyodrębnienia jasno określonych kierunków i trendów w prowadzonych badaniach nad przedsiębiorczością nastolatków. Niepomyślnie rezultaty przyniosły także działania mające na celu wyróżnienie tychże trendów z pomocą narzędzia SciVal firmy Elsevier oraz narzędzia analitycznego wbudowanego w serwis WoS firmy Clarivate Analytics – z wykorzystaniem słów kluczowych

przypisanych do artykułów przez obie instytucje.

Próba określenia czołowych dyscyplin poprzez analizę przypisanych do czasopism kategorii *Social Sciences Citation Index (co-classification analysis)*, a następnie przypisania ich do klasyfikacji dyscyplin naukowych w ujęciu MNiSW (Dz.U. 2018 poz. 1818), dowiodła znacznego rozproszenia prowadzonych badań pomiędzy ekonomię, nauki o zarządzaniu i jakości, psychologię, pedagogikę, socjologię, nauki medyczne.

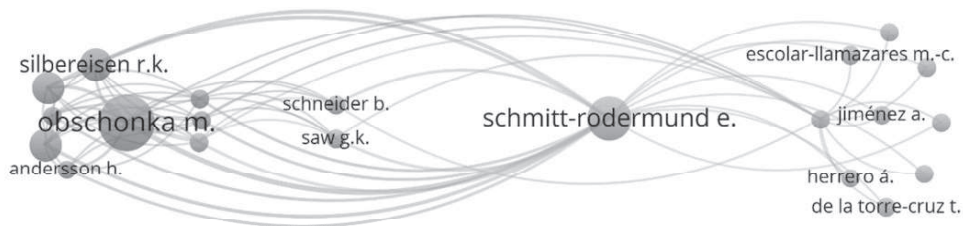
Pewne zależności wykazała natomiast analiza wzajemnych cytowań bezpośrednich (*citation analysis*) w badanych artykułach wykonana z wykorzystaniem VOSViewer, w ramach której uwzględniono autorów cytowanych co najmniej pięciokrotnie oraz wykluczono autorów niepowiązanych w ramach najszerszej sieci cytowań. W ramach przebadanych artykułów najpopularniejsze były prace realizowane w zespołach z udziałem Martina Obschonki (2012, 2013, 2016), jak również Evy Schmitt-Rodermund (2019; 2004; 2002) – psychologów podejmujących w swoich pracach, między innymi, zagadnienia przedsiębiorczości w kontekście psychologii rozwojowej. W ramach swoich badań stosowali oni różnorodne metody statystyczne, najczęściej z wykorzystaniem danych pozyskanych uprzednio w ramach badań podłużnych, w celu wyodrębnienia zewnętrznych czynników i cech osobowościowych obserwowanych w wieku nastoletnim, które mogą warunkować podejmowanie skutecznych działań przedsiębiorczych w wieku dorosłym.

Tabela 5. Analiza współklasyfikacji (bez edukacji przedsiębiorczej)

Dyscypliny wg MNiSW	Kategorie wg SSCI		Czasopismo	Autorzy
Nauki o zarządzaniu i jakości	Komunikacja		<i>International Journal of Conflict Management</i>	Zhu i in. (2020)
	Biznes Zarządzanie		<i>International Journal of Entrepreneurial Behavior &amp; Research</i>	Powers i in. (2020)
	Biznes	*	Badanie umieszczone w „ <i>Entrepreneurship–Professionalism–Leadership. A Multidimensional Framework for Human Capital and Career Development in the 21st Century</i> ” wydawnictwa Springer	Kang i Uy, (2020)
	Biznes		<i>Entrepreneurship Theory and Practice</i>	Mungai i Velamuri (2011)
	Ekonomia Biznes Zarządzanie		<i>International Journal of Emerging Markets</i>	Osorio Tinoco i in. (2020)
Nauki o zarządzaniu i jakości Ekonomia i finanse	Ekonomia Biznes Zarządzanie		<i>Eurasian Business Review</i>	Patuelli, Santarelli i Tubadji (2020)
	Ekonomia Biznes Zarządzanie		<i>Small Business Economics</i>	Obschonka i in. (2017)
Ekonomia i finanse	Ekonomia		<i>Economic Research-Ekonomska Istraživanja</i>	Garrido-Yserte i in. (2020)
Psychologia	Psychologia, interdyscyplinarnie		<i>International Journal of Psychology</i>	Schmitt-Rodermund i in. (2019)
	Psychologia, interdyscyplinarnie		<i>International Journal of Psychology</i>	Salami (2019)
	Psychologia rozwojowa Psychologia społeczna	*	<i>International Journal of Developmental Science</i>	Saw i Schneider (2012)
	Psychologia rozwojowa Psychologia społeczna	*	<i>International Journal of Developmental Science</i>	Obschonka i in. (2012)
	Psychologia rozwojowa		<i>Developmental Psychology</i>	Schoon i Duckworth (2012)
	Psychologia rozwojowa		<i>Journal of Adolescence</i>	Schmitt-Rodermund i Vondracek (2002)
	Psychologia stosowana		<i>Journal of Vocational Behavior</i>	Obschonka i in. (2013)
	Psychologia stosowana		<i>Journal of Vocational Behavior</i>	Schmitt-Rodermund (2004)
Pedagogika	Edukacja i badania edukacyjne		<i>Journal of New Approaches in Educational Research</i>	Santana Vega, Gonzalez-Morales i Feliciano Garcia (2016)
	Edukacja i badania edukacyjne		<i>Education and Training</i>	Dinis i in. (2013)
Socjologia	Socjologia		<i>International Journal of Sociology</i>	Titma i Soidla (2007)
	Socjologia	*	<i>Sociometry</i>	Turner (1970)
Nauki medyczne	Zdrowie publiczne, środowiskowe i zawodowe		<i>International Journal of Environmental Research and Public Health</i>	Luis-Rico i in. (2020)
Uwagi	* – opracowanie własne z wykorzystaniem kategorii SSCI Pominięto część SPL uzupełniająca przegląd Brüne i Lutz (2020) w tematyce edukacji przedsiębiorczej w szkołach			

Źródło: opracowanie własne.

Rysunek 2. Analiza cytowań w artykułach w SPL (bez edukacji przedsiębiorczej)



Źródło: opracowanie własne.

Przeprowadzone analizy bibliometryczne ujawniły chaos definicyjny oraz nieobecność ram koncepcyjnych w badaniach przedsiębiorczości nastolatków. Podczas przygotowywania przeglądu do analizy treści artykułów zastosowano metodę matrycową zaproponowaną przez Garrard (2017). Z jej wykorzystaniem wyróżniono badania poświęcone wpływowi cech indywidualnych, czynników zewnętrznych oraz relacji rodzinnych na przedsiębiorczość młodzieży – tj. determinant przyszłych działań przedsiębiorczych. Ponadto zidentyfikowano nurt badań poświęconych efektywności edukacji przedsiębiorczej w szkołach, który został zbadany w ramach przeglądu Brüne i Lutz (2020) – tj. możliwości skuteczności kształcenia przedsiębiorczego w szkołach.

#### Perspektywy dalszych badań – nieobecność jakościowych badań fenomenu

Przyjęcie w analizowanych badaniach założenia, iż przedsiębiorczość jednostki może być zdeterminowana cechami charakteru lub czynnikami zewnętrznymi, czy też stać się efektem wdrożonego kształcenia, chociaż jest poznaczono cenne, niejako „odbiera” także badanym nastolatkom wolę działania i twórczą siłę. W takim ujęciu stają się biernymi uczestnikami swoich przedsiębiorczych działań, a nie aktywnymi aktorami społecznymi, zdolnymi do kształtowania swojego losu oraz wywierania wpływu na otaczający ich świat.

W ramach przeglądu nie zidentyfikowano badań jakościowych, etnograficznych. Wyjątek stanowią nieliczne z wyodrębnionej grupy artykułów podejmujących tematykę efektywności edukacji przedsiębiorczej (Cheung, 2008; Fitzgerald, 2016; Greenberg i in., 2020; Leffler i Svedberg, 2016; Tingey i in., 2020), które zostały przeanalizowane w ramach SPL Brüne i Lutz

(2020) oraz jego uzupełnienia w ramach niniejszego przeglądu.

Jednokrotne badania ankietowe, analiza danych z badań podłużnych – to wszystko cechuje bezpieczny dystans od twórczego zgiełku skromnych, nastoletnich biznesów. Kontynuacja badań ilościowych, w ocenie autora, wymaga uprzedniego jakościowego, pogłębionego rozpoznania przedsiębiorczych działań, motywacji i postaw nastolatków.

#### Wątpliwości odnośnie do zasadności pomiaru intencji przedsiębiorczych u nastolatków w kontekście wiedzy o dojrzewaniu

Z 21 badań uwzględnionych w przeglądzie (po wyłączeniu aneksu do SPL w tematyce edukacji przedsiębiorczej), w 10 z nich (Dinis i in., 2013; Garrido-Yserte i in., 2020; Kang i Uy, 2020; Obschonka, 2016; Obschonka, Duckworth, i in., 2012; Osorio Tinoco i in., 2020; Patuelli i in., 2020; Powers i in., 2020; Salami, 2019; Schoon i Duckworth, 2012) wykorzystano koncepcję intencji przedsiębiorczych w różnych jej ujęciach (Ajzen, 1991; Krueger, Reilly, i Carsrud, 2000; Shapero i Sokol, 1982).

Autorzy artykułów często odwoływali się do teorii planowanego zachowania Ajzena (1991) w celu wyjaśnienia zasadności pomiaru intencji przedsiębiorczych w ramach stosowanych modeli badawczych. Teoria ta zakłada, że intencje prowadzą do podejmowania działań; intencje te zaś są kształtowane przez subiektywne normy, stosunek do planowanego zachowania i odczuwane poczucie kontroli nad nim. Metaanaliza wykonana przez Armitage i Conner (2010) dowiodła jednak, że intencje mają wpływ na 27% zmienności działań. Ponadto, subiektywnie postrzegane normy, istotne w modelu Ajzena, okazały się słabo korelować z wyrażanymi intencjami do działania.

Koncepcja intencji przedsiębiorczych *per se* wymaga współcześnie namysłu, rozszerzenia, rekonceptualizacji (Krueger, 2009), jednak w kontekście niniejszego przeglądu warto podjąć refleksję, czy ich pomiar u dojrzewających nastolatków ma poznawczy sens. Szeroko rozumiana chęć podejmowania działań przedsiębiorczych co prawda korelowała z przedsiębiorczością w dorosłości w ponownych analizach danych z badań podłużnych (Saw i Schneider, 2012; Schoon i Duckworth, 2012), jednakże nie jest obserwacją zaskakującą, iż pewna część zamierzeń z okresu nastoletniości jest realizowanych na przestrzeni życia człowieka.

Nastoletniość jest okresem wzmożonego poszukiwania własnej tożsamości, formowania swojego psychospołecznego ja. Współczesne teorie formowania tożsamości (Erikson, 1950, 1968; Luyckx i in., 2006, 2008; Marcia, 1966; Meeus, Iedema, i Maassen, 2016) zakładają eksplorację wszczęd zróżnicowanych alternatywnych ról społecznych i chwilowe zobowiązanie do ich realizacji (*commitment formation*) oraz późniejszą ewaluację w głąb podjętych wyborów życiowych i ewentualną identyfikację z nimi (*commitment evaluation*). W okresie nastoletniości, czyli czasie psychospołecznego moratorium, pierwszy etap cyklu formowania tożsamości jest bardziej intensywny, a dokonywane zobowiązania są tymczasowe. Wątpliwości autora budzi więc zasadność stosowania koncepcji intencji przedsiębiorczych w badaniach nastolatków, ponieważ ich początkowe decyzje życiowe są, co do zasady, nietrwałe.

### Ograniczenia badania

Badanie nie jest pozbawione wad i ograniczeń. Przede wszystkim niemożność i niechęć badacza do precyzyjnego sformułowania pytania badawczego – wynikająca z pragnienia wskazania charakteru istniejącej luki badawczej w opisywaniu przedsiębiorczych nastolatków – sprawiła, że artykuł nabrał hybrydowego charakteru. W istocie uzyskał on cechy charakterystyczne dla *scoping review* – formy przeglądu piśmiennictwa mającego na celu zidentyfikowanie dostępnych źródeł wiedzy i wskazanie kluczowych koncepcji w szerszym zakresie badań (Tricco i in., 2018).

Przyjęcie kryteriów wykluczających po wykonaniu lektury wstępnie zakwalifikowa-

nych artykułów może być, w gruncie rzeczy, dla systematycznego przeglądu literatury dyskwalifikujące; było jednak konieczne, żeby uchwycić główne nurty prowadzonych badań w przygotowywanym artykule. Nadto, zidentyfikowanie SPL dla tematu edukacji przedsiębiorczej jasno uwidoczniło, że zakres badania był zbyt szeroki dla tego rodzaju przeglądu.

Ponadto, procedura wyszukiwania nie przewidywała etapu *snowballingu*, który w systematycznych przeglądach jest wysoce wskazany. Rozszerzenie artykułu o identyfikację źródeł wymienionych w zakwalifikowanych artykułach wymagałoby jednak zaangażowania zespołu badawczego lub węższego określenia zakresu badania. Nie przeszukiwano także szarej literatury. Podjęcie tego wyzwania nie było możliwe przez przygotowującego przegląd, który wierzy jednak, że przygotował solidną bazę do kontynuacji badań.

Warto też dodać, że arbitralne przyjęcie kryteriów wiekowych z pominięciem dotychczasowego dorobku naukowego w tematyce przedsiębiorczości młodych (ang. *youth entrepreneurship*) – a w szczególności opisywanie wyników bez odwoływania się do tychże badań – może budzić zastrzeżenia. Tego rodzaju wątpliwości mogą być jednak sformułowane dopiero po fakcie sporządzenia raportu z przeglądu – którego celem było, przede wszystkim, uchwycenie stanu badań przedsiębiorczości w powiązaniu z dynamicznym i formacyjnym okresem dojrzewania człowieka; niezależnie od tego, czy badania takie są silnie zakorzenione w dyskursie naukowym, czy też nie.

### 5. Wnioski

Niniejszy systematyczny przegląd literatury w tematyce przedsiębiorczości nastolatków stanowi jedyną podjętą dotychczas próbę identyfikacji i systematyzacji zasobów wiedzy w tym obszarze. Badanie wykazało, iż publikacji poświęconych przedsiębiorczości w okresie adolescencji nie jest wiele, jednakże literatura obfituje w potencjalnie istotne wnioski, rozproszone w ramach zróżnicowanych dyscyplin naukowych – ekonomii, nauk o zarządzaniu i jakości, psychologii, pedagogiki, socjologii, nauk medycznych. Z tej przyczyny brakuje klarownych ram koncepcyjnych, które pozwalałyby na ich syntetyczne ujęcie, porównanie oraz twórcze wykorzystanie.



W ramach przeprowadzonej analizy z wykorzystaniem metody macierzowej Garrard (2017) wyodrębniono główne nurty prowadzonych badań. W ramach perspektywy „deterministycznej” badano dotychczas cechy osobowościowe nastolatków, ich otoczenie społeczne, rodzicielski wpływ – często z perspektywy późniejszych osiągnięć biznesowych badanych nastolatków. W ramach perspektywy „pedagogicznej” badacze podejmowali się ewaluacji efektywności szkolnych programów edukacji przedsiębiorczej. Wnioski z analizy poszczególnych subkategorii zawarto bezpośrednio w wynikach badań.

Jednocześnie nie prowadzono dotychczas jakościowych badań samego fenomenu. Nie podejmowano też prób zidentyfikowania potencjalnych nastoletnich przedsiębiorców i ich biznesów. Uzupełnienie istniejącej luki badawczej jest wskazane; wnioski z tego rodzaju naukowej eksploracji mogłyby stanowić podstawę do dalszych badań nad zagadnieniem oraz stanowić istotną wskazówkę przy tworzeniu ram koncepcyjnych – nie tylko do celów badań przedsiębiorczości nastolatków, ale również przedsiębiorczości młodzieży czy przedsiębiorczości *per se*. Takie badanie byłoby też aktem przywrócenia młodszemu członkom społeczeństwa należnej podmiotowości – przedsiębiorcza pasja, energia i zaradność nie rodzi się bowiem dopiero z chwilą uzyskania pełnoletniości.

## Bibliografia

Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179–211. [https://doi.org/10.1016/0749-5978\(91\)90020-T](https://doi.org/10.1016/0749-5978(91)90020-T).

Aljaouni, N.W., Alserhan, B., Gleason, K., i Zeqiri, J. (2020). Financial literacy programs and youth entrepreneurial attitudes: some insights from the Jordanian community. *Journal of Enterprising Communities*, 14(5), 787–810. <https://doi.org/10.1108/JEC-07-2020-0128>.

Armitage, C.J. i Conner, M. (2010). Efficacy of the theory of planned behaviour: A meta-analytic review. *British Journal of Social Psychology*, 40(4), 471–499. <https://doi.org/10.1348/014466601164939>.

Barhate, B., i Dirani, K.M. (2021). Career aspirations of generation Z: a systematic literature review. *European Journal of Training and Development*. <https://doi.org/10.1108/EJTD-07-2020-0124>.

Berzin, S.C., Lee, H., i Leong, A.D. (2018). Social entrepreneurship as intervention: Findings from a venture development program for marginalized youth. *Child & Youth Services*, 39(4), 211–227. <https://doi.org/10.1080/0145935X.2018.1485094>.

Bjorvatn, K., Cappelen, A.W., Sekei, L.H., Sorensen, E.O., i Tungodden, B. (2020). Teaching Through Television: Experimental Evidence on Entrepreneurship Education in Tanzania. *Management Science*, 66(6), 2308–2325. <https://doi.org/10.1287/mnsc.2019.3321>.

Brüne, N., i Lutz, E. (2020). The effect of entrepreneurship education in schools on entrepreneurial outcomes: a systematic review. *Management Review Quarterly*, 70(2), 275–305. <https://doi.org/10.1007/s11301-019-00168-3>.

Cheung, C.K. (2008). Practicing entrepreneurship education for secondary pupils through the operation of a new year stall in Hong Kong. *Asia-Pacific Education Researcher*, 17(1), 15–31. <https://doi.org/10.3860/TAPER.V17I1.347>.

Dinis, A., do Paco, A., Ferreira, J., Raposo, M., i Rodrigues, R. G. (2013). Psychological characteristics and entrepreneurial intentions among secondary students. *Education And Training*, 55(8–9, SI), 763–780. <https://doi.org/10.1108/ET-06-2013-0085>.

Drucker, P.F. (1985). *Innovation and entrepreneurship: practice and principles*. Harper & Row.

Fitzgerald, J. (2016). Promoting Entrepreneurship among Inner-City High School Students: Does it Improve Student Outcomes? *Urban Education*, 34(2), 155–180. <https://doi.org/10.1177/0042085999342003>.

Fretschner, M. i Weber, S. (2013). Measuring and understanding the effects of entrepreneurial awareness education. *Journal of Small Business Management*, 51(3), 410–428. <https://doi.org/10.1111/jsbm.12019>.

Garrard, J. (2017). *Health Sciences Literature Review Made Easy: The Matrix Method*, 5th Edition. Jones and Bartlett learning.

Garrido-Yserte, R., Crecente-Romero, F., i Gallo-Rivera, M.-T. (2020). The relationship between capacities and entrepreneurial intention in secondary school students. *Economic Research-Ekonomska Istrazivanja*, 33(1), 2322–2341. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2019.1697328>.

Greenberg, D., Barton, A.C., Tan, E., i Archer, L. (2020). Redefining entrepreneurialism in the maker movement: A critical youth approach. *Journal of The Learning Sciences*, 29(4–5), 471–510. <https://doi.org/10.1080/10508406.2020.1749633>.

Hensel, P. (2020). Systematyczny przegląd literatury w naukach o zarządzaniu i jakości. W: *Systematyczny przegląd literatury w naukach o zarządzaniu i jakości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Wydziału

- Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego. <https://doi.org/10.7172/978-83-66282-19-3.2020.wwz.2>.
- Hitt, M.A., Ireland, R.D., Camp, S.M., i Sexton, D.L. (2001). Strategic entrepreneurship: entrepreneurial strategies for wealth creation. *Strategic Management Journal*, 22(6–7), 479–491. <https://doi.org/10.1002/smj.196>.
- Ho, M.-H. R., Uy, M.A., Kang, B.N.Y., i Chan, K.-Y. (2018). Impact of Entrepreneurship Training on Entrepreneurial Efficacy and Alertness among Adolescent Youth. *Frontiers in Education*, 3. <https://doi.org/10.3389/educ.2018.00013>.
- Kang, B.N.Y. i Uy, M.A. (2020). An examination of entrepreneurial, professional and leadership (EPL) career aspirations among adolescent youth. W *Entrepreneurship-Professionalism-Leadership: A Multidimensional Framework for Human Capital and Career Development in the 21st Century* (ss. 251–279). Springer Singapore. [https://doi.org/10.1007/978-981-15-3121-7\\_13](https://doi.org/10.1007/978-981-15-3121-7_13).
- Kim, G., Kim, D., Lee, W.J. i Joung, S. (2020). The Effect of Youth Entrepreneurship Education Programs: Two Large-Scale Experimental Studies. *SAGE Open*, 10(3). <https://doi.org/10.1177/2158244020956976>.
- Krueger, N. (2009). Entrepreneurial Intentions are Dead: Long Live Entrepreneurial Intentions. *Understanding the Entrepreneurial Mind*, 51–72. [https://doi.org/10.1007/978-1-4419-0443-0\\_4](https://doi.org/10.1007/978-1-4419-0443-0_4).
- Krueger, N., Reilly, M., i Carsrud, A. (2000). Competing models of entrepreneurial intentions. *Journal of Business Venturing*, 15(5–6), 411–432. [https://doi.org/10.1016/S0883-9026\(98\)00033-0](https://doi.org/10.1016/S0883-9026(98)00033-0).
- Leffler, E. i Svedberg, G. (2016). Enterprise Learning: A Challenge to Education? *European Educational Research Journal*, 4(3), 219–227. <https://doi.org/10.2304/EERJ.2005.4.3.6>.
- Luis-Rico, M.-I., Escolar-Llamazares, M.-C., de la Torre-Cruz, T., Herrero, A., Jimenez, A., Arranz Val, P., Palmero-Camara, C. i Jimenez-Eguizabal, A. (2020). The Association of Parental Interest in Entrepreneurship with the Entrepreneurial Interest of Spanish Youth. *International Journal of Environmental Research And Public Health*, 17(13). <https://doi.org/10.3390/ijerph17134744>.
- Luyckx, K., Goossens, L., Soenens, B. i Beyers, W. (2006). Unpacking commitment and exploration: Preliminary validation of an integrative model of late adolescent identity formation. *Journal of Adolescence*, 29(3), 361–378. <https://doi.org/10.1016/J.ADOLESCENCE.2005.03.008>.
- Luyckx, K., Schwartz, S.J., Berzonsky, M.D., Soenens, B., Vansteenkiste, M., Smits, I. i Goossens, L. (2008). Capturing ruminative exploration: Extending the four-dimensional model of identity formation in late adolescence. *Journal of Research in Personality*, 42(1), 58–82.
- Macnamara, B.N., Hambrick, D.Z. i Oswald, F.L. (2014). Deliberate Practice and Performance in Music, Games, Sports, Education, and Professions: A Meta-Analysis. *Psychological Science*, 25(8), 1608–1618. <https://doi.org/10.1177/0956797614535810>.
- Meeus, W., Iedema, J. i Maassen, G.H. (2016). *Commitment and Exploration as Mechanisms of Identity Formation*. 771–785. <https://doi.org/10.2466/PRO.2002.90.3.771>.
- Mungai, E. i Velamuri, S.R. (2011). Parental Entrepreneurial Role Model Influence on Male Offspring: Is It Always Positive and When Does It Occur? *Entrepreneurship Theory And Practice*, 35(2), 337–357. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2009.00363.x>.
- Obschonka, M. (2016). Adolescent Pathways to Entrepreneurship. *Child Development Perspectives*, 10(3), 196–201. <https://doi.org/10.1111/cdep.12185>.
- Obschonka, M., Andersson, H., Silbereisen, R.K. i Sverke, M. (2013). Rule-breaking, crime, and entrepreneurship: A replication and extension study with 37-year longitudinal data. *Journal of Vocational Behavior*, 83(3), 386–396. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2013.06.007>.
- Obschonka, M., Duckworth, K., Silbereisen, R.K. i Schoon, I. (2012). Social competencies in childhood and adolescence and entrepreneurship in young adulthood: A two-study analysis. *International Journal of Developmental Sciences*, 6(3–4), 137–150. <https://doi.org/10.3233/DEV-2012-12108>.
- Obschonka, M., Hakkarainen, K., Lonka, K. i Salmela-Aro, K. (2017). Entrepreneurship as a twenty-first century skill: entrepreneurial alertness and intention in the transition to adulthood. *Small Business Economics*, 48(3), 487–501. <https://doi.org/10.1007/s11187-016-9798-6>.
- Osorio Tinoco, F., Bayon, M.C. i Murillo Vargas, G. (2020). Entrepreneurial career choice intentions among secondary students in Colombia: the role of entrepreneurial exposure. *International Journal Of Emerging Markets*. <https://doi.org/10.1108/IJOEM-10-2019-0872>.
- Page, M.J., McKenzie, J.E., Bossuyt, P.M., Boutron, I., Hoffmann, T.C., Mulrow, C.D., Shamseer, L., Tetzlaff, J.M., Akl, E.A., Brennan, S.E., Chou, R., Glanville, J., Grimshaw, J.M., Hróbjartsson, A., Lalu, M. M., Li, T., Loder, E. W., Mayo-Wilson, E., McDonald, S. i Moher, D. (2021). The PRISMA 2020 statement: An updated guideline for reporting systematic reviews. *The BMJ* (T. 372). BMJ Publishing Group. <https://doi.org/10.1136/bmj.n71>.
- Patuelli, R., Santarelli, E. i Tubadji, A. (2020). Entrepreneurial intention among high-school students: the importance of parents, peers and neighbors. *Eurasian Business Review*. <https://doi.org/10.1007/s40821-020-00160-y>.

- Powers, B., Le Loarne-Lemaire, S., Maalaoui, A. i Kraus, S. (2020). "When I get older, I wanna be an entrepreneur": the impact of disability and dyslexia on entrepreneurial self-efficacy perception. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research*, 27(2), 434–451. <https://doi.org/10.1108/IJEBR-06-2020-0400>.
- Rozporządzenie Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego z dnia 20 września 2018 r. w sprawie dziedzin nauki i dyscyplin naukowych oraz dyscyplin artystycznych (2018). Dz.U. 2018 poz. 1818.
- Salami, S.O. (2019). Examining the emerging entrepreneurial mindset in adolescence: A study in Nigeria. *International Journal of Psychology*, 54(1), 70–79. <https://doi.org/10.1002/ijop.12431>.
- Santana Vega, L.E., Gonzalez-Morales, O. i Feliciano Garcia, L. (2016). Entrepreneurship and Adolescents. *Journal of New Approaches In Educational Research*, 5(2), 123–129. <https://doi.org/10.7821/naer.2016.7.165>.
- Saw, G.K. i Schneider, B. (2012). Tracing entrepreneurship orientation in adolescence to business ownership. *International Journal of Developmental Sciences*, 6(3–4), 151–165. <https://doi.org/10.3233/DEV-2012-12110>.
- Schmitt-Rodermund, E. (2004). Pathways to successful entrepreneurship: Parenting, personality, early entrepreneurial competence, and interests. *Journal of Vocational Behavior*, 65(3), 498–518. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2003.10.007>.
- Schmitt-Rodermund, E. i Vondracek, F.W. (2002). Occupational dreams, choices and aspirations: adolescents' entrepreneurial prospects and orientations. *Journal of Adolescence*, 25(1), 65–78. <https://doi.org/10.1006/jado.2001.0449>.
- Schmitt-Rodermund, Eva, Schroeder, E. i Obschonka, M. (2019). Studying entrepreneurial occupations in the Terman women. *International Journal of Psychology*, 54(2), 164–173. <https://doi.org/10.1002/ijop.12450>.
- Schoon, I. i Duckworth, K. (2012). Who Becomes an Entrepreneur? Early Life Experiences as Predictors of Entrepreneurship. *Developmental Psychology*, 48(6), 1719–1726. <https://doi.org/10.1037/a0029168>.
- Schroeder, A. (2008). *The Snowball: Warren Buffett and the Business of Life*. Bantam.
- Schumpeter, J.A. (1934). *The theory of economic development*. Harvard University Press.
- Shapero, A. i Sokol, L. (1982). The social dimensions of entrepreneurship. *Encyclopedia of entrepreneurship*.
- Stevenson, H.H., Roberts, M. i Grousbeck, H.I. (1998). *New Business Ventures And The Entrepreneur* (5th wyd.). McGraw-Hill/Irwin.
- Timmons, J.A., Smollen, L.E. i Dingee, A.L.M. (1985). *New venture creation: a guide to entrepreneurship*. R.D. Irwin.
- Tingey, L., Larzelere, F., Goklish, N., Rosenstock, S., Mayo-Wilson, L.J., Pablo, E., Goklish, W., Grass, R., Sprengeler, F., Parker, S., Ingalls, A., Craig, M. i Barlow, A. (2020). Entrepreneurial, Economic, and Social Well-Being Outcomes from an RCT of a Youth Entrepreneurship Education Intervention among Native American Adolescents. *International Journal of Environmental Research And Public Health*, 17(7). <https://doi.org/10.3390/ijerph17072383>.
- Titma, M. i Soidla, I. (2007). Entrepreneurs in a Transitional Society Case Study of Estonia. *International Journal of Sociology*, 37(2), 54–74. <https://doi.org/10.2753/IJS0020-7659370203>.
- Tricco, A.C., Lillie, E., Zarin, W., O'Brien, K.K., Colquhoun, H., Levac, D., Moher, D., Peters, M.D.J., Horsley, T., Weeks, L., Hempel, S., Akl, E.A., Chang, C., McGowan, J., Stewart, L., Hartling, L., Aldcroft, A., Wilson, M.G., Garrity, C. i Straus, S.E. (2018). PRISMA extension for scoping reviews (PRISMA-ScR): Checklist and explanation. *Annals of Internal Medicine*, 169(7), 467–473. <https://doi.org/10.7326/M18-0850>.
- Turner, J.H. (1970). Entrepreneurial Environments And Emergence of Achievement Motivation In Adolescent Males. *Sociometry*, 33(2), 147–165. <https://doi.org/10.2307/2786326>.
- Walton, S. i Huey, J. (1993). *Sam Walton: Made In America*. Bantam.
- Zhang, Z. i Arvey, R.D. (2009). Rule breaking in adolescence and entrepreneurial status: An empirical investigation. *Journal of Business Venturing*, 24(5), 436–447. <https://doi.org/10.1016/j.jbusvent.2008.04.009>.
- Zhu, W., Zhou, J., Lau, W. K. (Elaine) i Welch, S. (2020). How harmonious family encourages individuals to enter entrepreneurship A view from conservation of resource theory. *International Journal of Conflict Management*, 31(3, SI), 333–351. <https://doi.org/10.1108/IJCM-09-2019-0176>.